

„Hátra van még a fekete leves“

(Megemlékezés Csefkó Gyuláról halála első évfordulóján)

»Hátra van még a fekete leves«, »Megtanítlak kesztyűbe dudálni«, »Kenyértőrsre kerül a dolog«, »Ráterítik a vizes lepedőt«, »Hátra kötöm a sarkad«, »Faképnél hagyta«, »Azt se mondta befellegzett«, »Eben gubát cserél«...

Ezek és hasonló szólások nagy tömege él nyelvünkben. Nap mint nap idézzük, emlegetjük őket.

Használatukra főképp olyankor kerül sor, amikor valamilyen merőben új helyzettel, cselekvéssel, tulajdonsággal állunk szemben, amelynek megvilágosítására, egyszerű, értelmes nyelvi burokba öltöztetésére pillanatnyilag nem találunk megfelelő kifejezést. De mert az adott esetre nagyonis ráillik egy, már tudatunkban elraktározott nyelvi forma, annak segítségével tolmácsoljuk gondolatunkat:

Barátom belép a szobámba. Rögtön szemébe tűnik új könyvespolcom az íróasztal fölött. »Csinálthatnál nekem is egy ilyet — mondja kedves-tréfásan. — Különbön úgy sem tudnám hova elhelyezni«, teszi hozzá kicsit szégyelve a különös kívánságot. — »Savanyú a szőlő« — szalad ki önkéntelenül a számon, mert barátom megvígáztatása éppen olyan, mint a régi mesében a szőlő csipegetéstől elriasztott rókéé.

Melyik túlságosan garasoskodó, zsugori emberről nem mondtuk még el, hogy »fogához veri a garast«? Nyilvánvalóan azért, mert ezzel a konkrét képpel legjobban kifejezzük, leghívebben, legplasztikusabban érzékeltetjük, hogy az illető milyen fősvény. Ezzel ismét felnyitottunk egy zsilipet a szólások lényegéhez vezető csatornán: a szólás segítségével konkrétabbá tehetjük az elvont fogalmakat.

Mai életünkben is gyakran adódnak olyan — inkább jelszerű, de sok esetben találó, — az adott helyzetre érvényes nyelvi kifejezések, melyek szólássá váltak vagy válhatnak.

Közvetlenül a felszabadulás után — kissé még bizonytalanokodva, a szabadság ízet kóstolgatva — sokszor estünk túlzásba. Ilyenkor azzal mentgettük magunkat, hogy »elvégre demokrácia van.«

Újjáépítési programunk során, a hároméves terv időszakában sokan nem értették meg azt a lázas sietséget, azt az eladdig szokatlan munkatempót, mellyel a háborús romokat igyekeztünk eltakarítani, az elpusztított országot talpraállítani. A késlekedőket, a vonakodókat sokszor kellett figyelmeztetni: »Tiéd az ország, magadnak építed!«

Stólásaink zöme azonban sokkal régibb eredetű. Nem egy közülük a feudális középkor vagy annál régibb idők emlékéét őrzi. Ma is híven tanúskodik a rég letűnt világ társadalmi, gazdasági, kulturális és sok egyéb körülményeiről; csak ki kell vallatni.

Különösen a hagyományokat hívebben őrző, az állandósult kifejezéseket gyakrabban használó, ezért gazdagabb szóláskészlettel rendelkező népi nyelv őrzi mai napig is számtalan szólásmondást. De segítettek a szólások megőrzésében íróink is. A magyar szépprózairásnak úgyszólván születésétől kezdve gondosan ápolt, újra meg újra átplántált hagyománya lett a szólások felhasználása. Mindjárt szépprózánk első mesterei: Kisfaludy Károly és Fáy András merítenek a népi szóláskincsből. Módszerüket átveszik és továbbfejlesztik Jókai és Mikszáth, éppen úgy, mint Móricz Zsigmond, Tömörkény vagy Móra, Veres Péter és Szabó Pál, Tamási Áron vagy Urbán Ernő.

Nem is csoda! Hiszen »a maga helyén minden szólásnak funkciója van — mint Veres Péter mondotta — a nép gondolkozását, ítélkezését, »filozófiáját« fejezi ki.« S ezzel a megállapítással — úgy vélem — legmélyebben hatoltunk be a szólások világába. A »maga helyén« azt jelenti, hogy a szólást a mindenkori tartalomhoz illesztjük, a megfelelő környezetből merítjük, hogy az ismeretlent ismerőssé, a nehezen érthető bonyolultat világossá, egyszerűvé tegyük vele.

A szólásoknak, mint nyelvi tényeknek fejtegetése, magyarázata egész külön tanulmányszakká fejlődött az idő folyamán. Művelői közül három nevet szoktunk leggyakrabban emlegetni: Tolnai Vilmos, Kertész Manó s az egy éve elhunyt Csefkó Gyula nevét.

Csefkó nem hagyott ránk hatalmas műveket. Egyetlen gyűjteményes munkáján, a »Szállóigék, szólásmódok« c. könyvén kívül több száz helyen elszórva jelentek meg kisebb cikkei, tanulmányai. Munkásságának ez a szétszórtság részben a sokféle ágazó, mindig újabb és újabb mezőkre csábító kutatás szenvedélyességének a következménye. De legalább ugyanilyen mértékben oka a nagy művek hiányának — s egyben a múlt rendszerre rávilágító jelkép, — hogy a csupán munkájának élő, még-hozzá vidékre szorult tudós sorsa csak mellőzés lehetett.

Szomorú találkozása a tudománynak a művészettel, hogy Csefkó pálya- és kortársa: Juhász Gyula még mostohább sorsot ért. A régi tiszatáji metropolisz nem tudta kellőképpen megbecsülni sem tudósait, sem művészeit.

Kettőjük közül Csefkó Gyula volt a szerencsésebb. A Magyar Népköztársaság méltányolta érdemeit: tudományos fokozattal, majd pedig — 75. születésnapja alkalmából — a Munka Erdemrend adományozásával tüntette ki. Megtörtént sokáig húzódozó főiskolai tanári kinevezése is a szegedi pedagógiai főiskolán.

Utolsó jelentős munkáját: a magyar háztartásra vonatkozó szóláskészlet összeállítását már a betegágyban fejezte be. Ez — a művelődéstörténeti szempontból is jelentős mű — még kiadásra vár.

Csefkó Gyuláról, a magyar szólások atyjáról aligha emlékezhethetnénk meg méltóbben, mint azzal, hogy felidézzük egyik igen érdekes szólásmagyarázatát. Tehetjük ezt annyira is inkább, mert így eredetiben élvezhetjük izés magyar beszédét, fordulatát, eleven előadásmódját; egyben bepillantást nyerünk kutató módszerébe is.

Háttra van még a fekete leves.*

Szokásmondásainak eredetét vizsgálva, azt tapasztaljuk, hogy légtöbbségének a háttérben ott rejtőzködik a mindennapi életnek egy-egy vonatkozása. Számos elavult vagy mindmáig élő szólásunk ugyanis olyképpen keletkezett, hogy egykori gazdálkodásunk, halászatunk, vadászatunk, iparunk, kereskedelmünk, szórakozásaink, hadakozásunk és egyéb életviszonyaink egyes mozzanatainak nyelvi kifejezéseit több-kevesebb idővel ezelőtt képes értelemben kezdték használni elődeink. Minél általánosabb volt valamely életviszony, és minél mindennapibb volt egyes jelenségek szemlélete, annál könnyebben válhatott gyakran használt nyelvi megjelöléseiből szokásmondás.

Vadászattal, halászattal, gazdálkodással, iparral vagy kereskedelemmel, harccal-háborúval sok ember foglalkozott ugyan, de mégsem minden ember. Enni azonban mindenki evett, ha volt mit, mert az étkezés életünk fenntartásának nélkülözhetetlen szükséglete. Nagyon természetes tehát, hogy az ételek elkészítésének, a sokféle konyhai és asztali művelkedeteknek temérdek nyelvi emléke van. Számtalan szólásunk is a régi vagy a mai sütés-főzés, étkezés, asztali rendtartás nyelvéből való.

(A háttra van még a fekete leves) szólást nem ismerik régibb szólásgyűjteményeink. (Magyarazói) a történelmi eredetű szállóigék közé sorozzák. (Úgy tartják, hogy) akkor keletkezett, midőn 1541. július 19-én egy török basa a nála ebédelő Majláth István erdélyi vajdát ezzel a máig használatos mondással marasztalva ejtette fogságba, hogy azután a Héttoronynak örökös rabja legyen. (De Thököly Imre és főleg Török Bálint fogságba esésével kapcsolatban is emlegetik szólásunk eredetét.)

Hogy a *Háttra van még a fekete leves* állítólagos szállóige eredete nem függhet össze Török Bálint elfogatásával sem, azt — éppen mint Majláth István esetében — már az a körülmény is kétségtelenné teszi, hogy a szultánnak fekete levest emlegető marasztalását egykorú vagy közel egykorú történelmi forrásaink nem jegyezték fel.

... hadd idézzek egy különösen figyelemreméltó tanút, akiről irodalomtörténeti közhelyként emlegetik, hogy munkáinak fő jellemvonása a történeti hűség, hogy a történelmi tények közé nem vegyít költött részleteket, s hogy e miatt történelmi énekei kútfő értékűek stb. Ez a tanú Török Bálint hűségese szolgája, TINÓDI SEBESTYÉN. Noha Tinódi két énekben is megemlékezik jó gazdája elfogatásáról, egy szóval sem említi a szultán ebédjét, még kevésbé a befejezéséül ígért fekete levest.

De talán fölösleges is az egyszerű cigányként... egy sereg olyan tanút törvénybe idéznünk, akik semmit sem tudnak a kérdéses dologról. Elég az, hogy olyan egy sincs, aki tudna róla.

Zrínyi, a költő, aki kétségkívül nagyon jól ismerte a török szokásokat, a Szigeti Veszedelem III. énekében elmondja, hogy Mehmet basát Siklós alatt meglátogatja a siklói Szkender bég, és meleg kávé mellett agg szót akként kovácsolnak, hogy

* A tanulmány a Szegedi Füzetek I. 1–4-ben jelent meg. Itt csak kihagyásokkal közöljük. A beiktatott összekötő szöveget zárójellel különböztetjük meg.

Vánkusokra ketten ottan leülének,
Egymás közt sok dologrul beszélgetének,
Kávét kicsin findzsánbul hörpögetének,
Osztán' azután vacsorát is evének.

Tehát előbb kávéztak, és csak azután fogtak a vacsorához, vagyis a *fekete leves* — ha ugyan nevezték így a kávét valaha a régiek — megelőzte az étkezést.

... hiteles tanú ZAGONI MIKES KELEMEN (is), hiszen bujdosó korában maga is sokszor látogatott török urakat... Szerinte is a török mindjárt a látogatás elején szokta a vendéget kávéval kínálni, nem várt vele sokáig, tehát nem is marasztalhatott senkit azzal, hogy ne menjen el, mert *hátra van még a fekete leves*.

... Hogy az étkezés, sőt még a nagyobb, ünnepélyes étkezések után sem szolgáltak fel kávét török atyánkfiai, azt szintén MIKES egyik leveléből következtethetjük.

... Az ebédutáni feketekávézás nyugateurópai szokás. A mi uraink a bécsiektől tanulták el, akárcsak a tejeskávé ivását.

(A régebbi szólásmagyarázók) mind abból a feltevésből indulnak ki, hogy a kérdéses szólásban előforduló *fekete leves* egészen bizonyosan a. m. »fekete kávé«, és azt hiszik, hogy mert ezt az italt a törökök útján ismertük meg, a *fekete leves-t* emlegető ismert szólásunk is föltétlenül a törökséggel való történelmi kapcsolatunkból sarjadt. Ezért igyekeznek azután a szólás eredetét egy-egy olyan történelmi eseményhez fűzni, amelyben valamely kiváló magyar urat a török éppen ebéd végén fogat el, mikor már — a magyarázók korának szokása szerint — csak a fekete kávé felszolgálása van hátra.

Igen ám, csak hogy itt egy újabb, nagy bökkenője van a dolognak. Sokkal nagyobb, mint az előbbiek. Azt u. i. hogy a szólásbeli *fekete leves* 'fekete kávé' volna, nem bizonyítja semmi, de semmi.

... nagyon valószínű, hogy a *fekete lé-fekete leves* ... a szólásokban nem fekete kávét jelent, hanem jelenti a régi magyar konyha egyik legismertebb lé-fajtáját, melynek rendszerint *fekete lé* a neve. Ezt természetesen éppúgy nevezték *fekete leves-nek* is, mint ahogy a ... 'krautsuppe'-nak is hol *káposzta-lé* a neve, hol meg *káposzta-leves*. Ahogy ezenkívül még a *borlé* és *borleves*, *poflé*, és *pofleves*, *nyaklé* és *nyakleves* is teljesen azonos értelműek, éppúgy megegyezik értelemlre nézve a *fekete lé* is a *fekete leves-sel*, és azért helyettesíthetik egymást... Fekete kávét azonban egyikük sem jelentett soha, hanem igenis hússal, mivel tálat fekete színű mártásfélét.

A *fekete lé* hajdanában nagyon gyakran odakerült szakácsaink sültje-főztje mellé. Névadó színét legtöbnyire a beletört főtt vértől kapta; elegendő vér híjában borba áztatott piritott kenyér, néha szítán áttört főtt szilvabél festette meg. Tehénhúst, disznóhúst, különféle baromfit, halat, vadat, rákot, sőt gombát is szokták vele készíteni.

... De akármilyen finom lé volt is a *fekete lé-fekete leves*, és bármennyire szerették is őseink, azért csakúgy lehettek vele, mint a többi léfélével: kevesebbre becsülték a húsnál. Sokan tarthatták magukra nézve szoros asztali törvényül, hogy: *Egyetkettőt márts, mindjárt húsát ránts*... Bizonyára a fekete lével készült sokféle eledelből is inkább a leve szokott megmaradni, semmint a konca. Tehát róla is mondhatták fenyegetésképen: *Ha az koncával ti jóllaktatok, a levét es reá ti megigjátok*..., *Ha koncát meg-etted, levét is hörpentsed*,... vagyis, hogy a konca után *hátra van még a fekete leves* (vö. ezzel a majd megiszod a levét szokásmondást.) Sőt a *fekete lé-fekete leves* éppen a gyászos színe miatt még alkalmasabb volt a fenyegetésre, mint akármelyik más léféle.

Nem lehetetlen azonban, hogy inkább az irónia juttatta az egykor legjobb, legkedveltebb lének tartott fekete lét, fekete levest, a szólásokban tapasztalható fenyegeté jelentéshez. Ha ugyanis komolyan mondták valakinek, hogy *jut neki a fekete lében*, vagy hogy *várják a fekete lére*, akkor kellemes dolgot ígértek neki; gúnyosan mondva azonban éppen az ellenkezőjére lehetett számítania. Nagyon valószínű, hogy olyan jelentésváltozással van dolgunk a *hátra van még a fekete leves* és változatai esetében, mint amikor azt mondjuk többé-kevésbé szelid gúnyal, hogy *hátra van még valaminek a java*, holott dehogya is a *java*, sőt inkább a *rossza* következik.

... Azt hiszem, dolgozatomnak sikerült bebizonyítania, amit előljárójában megjelentettem, hogy ti. a címbeli szólás származása semmi vonatkozásban nem áll a nevezett történelmi személyekkel, és hogy eredetét régi konyhánk nyelvéből magyarázhatjuk legelfogadhatóbban. Ha a szíves olvasó ebben egyetért velem, akkor *bízást* be is fejezhetem fejtegetéseimet.

BENKŐ LÁSZLÓ